

Богданова М. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

СПЕЦИФІКА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДОБИ РУЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПОВІСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО “КРУТІЖ”

Українська історична проза Богдана Лепкого присвячена добі Козаччини. Особливе місце у творчому доробку письменника посідає цикл історичних повістей про гетьмана України Івана Мазепу: трилогія “Мазепа” (“Мотря” – том I, II; “Не вбивай”; “Батурина”), “Полтава” (том I – “Над Десною”; том II – “Бої”; “Мазепа” (“З під Полтави до Бендер”). Трагічні сторінки доби Руїни відображено в повісті “Сотниківна” і в останній повісті, що побачила світ за життя поета, “Крутіж”, яка вийшла в Кракові (1941). Варто зазначити, що ці події привертала увагу й інших письменників, зокрема Івана Нечуя-Левицького (“Гетьман Іван Виговський”), Пантелеймона Куліша (“Чорна рада”), Михайла Старицького (“Руїна”), Лесі Українки (“Бояриня”) та ін.

Не одне покоління науковців досліджувало історію та поетику історичної прози, зокрема, Людмила Александрова, Стефанія Андрусів, Євген Баран, Анатолій Гуляк, Іван Денисюк, Віктор Дончик, Микола Ільницький, Федір Кейда, Галина Павленко, Микола Сиротюк, Віктор Чумак та ін.

Значно розширили дослідницьке коло системного аналізу історичної прози на початку XXI століття науковці Тетяна Бледних, Ксенія Ганюкова, Наталя Горбач, Світлана Дзюрман, Валентина Ніколаєнко, Володимир Поліщук, Оксана Проценко, Людмила Ромащенко та ін.

Еволюцію історичної повісті в українській літературі XIX – початку XX ст. висвітлено в дисертації Ксенії Ганюкової, а жанрово-стильові особливості української історичної повісті 20–30-х років XX ст. дослідив Віктор Радживін.

Історичній романістиці Богдана Лепкого присвячені праці Богдана Волонюка, Романа Горака, Миколи Савицького, Надії Білик, Тетяни Литвиненко, Богдана Мельничука, Віктора Радживіна, Федора Погребенника та ін.

Найчастіше об'єктом досліджень ставала пенталогія Богдана Лепкого “Мазепа”, адже вона є першим у західноукраїнській історичній белетристиці багатотомним виданням, в якому автор намагався реабілітувати спалюєного істориками й літераторами гетьмана Івана Мазепу.

Ґрунтовного літературознавчого аналізу потребують також інші твори письменника, зокрема історичні повісті “Сотниківна”, “Крутіж”, яким присвячено значно менше рецензій, оглядів, колективних праць і монографій.

Метою статті є аналіз зображених історичних подій у повісті “Крутіж” і художнього перетину правдивих фактів із авторським домислом, а також дослідження сюжету твору та особливостей моделювання образу головного героя Валентія Босаковського.

Причини звернення письменника до теми руїни Роман Горак пояснив у статті

“Трагедія Богдана Лепкого” [4]. Він зазначає, що, перебуваючи в еміграції, Богдан Лепкий був добре інформований про арешт членів КПЗУ, згодом інтелігенції та всіх тих, хто за часів польсько-фашистського режиму виявляли громадянську активність чи національну свідомість [4]. Письменник не міг у котре не порушити теми втрати єдності українського народу. Саме тому в історичній повісті “Крутіж” у роздумах, діалогах головного героя Валентія Босаковського, а також у авторських відступах можна простежити історіософську концепцію самого Богдана Лепкого, він нібито шукає причини руїни XVII століття, проектує проблеми минулого на сучасність: братовбивства, зради, обстоювання особистих інтересів козацької старшини, поневолення народів заради власних інтересів.

Символічною щодо цього є назва твору “Крутіж”, що означає “водовороть, омут” [3, 469]. За тлумачним словником це те саме, що і вир, тобто “місце у річці, морі і таке інше з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій” [3, 107]. У такому разі назва заявляє проосновні теми та проблеми твору, а разом з тим вказує на неоднозначні історико-соціальні проблеми, які порушує та осмислює автор. Заявлена тема крутіжа, історичного та соціального вирію розширюється за рахунок розгортання сюжету, а головне – набуває символічного значення.

Ураховуючи класифікацію історичних творів на “художньо-історичні”, “історико-художні” та історичні художньо-документальні, запропоновану Євгеном Бараном, повість Богдана Лепкого “Крутіж” належить до “історико-художнього” типу творів, оскільки зображувані події стосуються реальних історичних осіб доби гетьманування Юрія Хмельницького та Івана Виговського, але вони не є героями твору. Історичні факти та особи подаються в авторській інтерпретації крізь призму письменницьких ідей, переконань. Тим пояснюється авторське переплетіння історичної правди, що постає з діалогів, монологів героїв та художньої правди, якої припускається автор, тим самим історичну правду трансформує в художню. І хоча події твору відбуваються на периферії, далеко від основних центрів політичного життя, обидва гетьмани не вплетені в жодну сюжетну лінію і поряд з вигаданим головним героєм – козаком, а в минулому – шляхтичем Валентієм Босаковським, діють реальні історичні особи – Олена Нечаєва, молодша дочка гетьмана Хмельницького, у діалогах героїв розкриваються реальні історичні процеси, що позначені “перегонами” за гетьманську булаву: Виговського, Пушкаря, Юрія Хмельницького, якого автор, ураховуючи слабкість духу та неміч, називає тільки “Юрасем”. Богдан Лепкий на перший план висуває загальні проблеми роз’єднаності українського народу та неспроможності козацької старшини об’єднатися заради загальних інтересів держави. Ставлення до гетьмана Івана Виговського, його діяльності, подій демонструють прості козаки, іноді навіть без імені. Погоджуємося з Романом Гораком, який зазначає: “Автор наче охоплює ними всі верстви, дає кожному можливість вповістись, створюючи цим самим ілюзію об’єктивності, а водночас демонструючи прекрасне знання самої історії та першоджерел, які базувались на дослідженнях М. Грушевського і його історичної школи” [4, 75].

Богдан Лепкий прискіпливо ставився до вивчення історичних джерел, він знав історію, оскільки, працюючи ще над повістю “Мотря”, почав збирати матеріали, зокрема

“Історію Русов”, “Історію Малоросии” М. Марковича, “Історію Малой Росии” Д. Бантиша-Каменського, “Труды Русского отдела географического общества”, “Історію українського народу” О. Єфименкової, “Історію України-Русі” М. Грушевського, праці П. Куліша, М. Костомарова, І. Срезневського та німецьких і польських істориків.

Події твору “Крутіж” розгортаються за часів гетьманування Юрія Хмельницького, якому Богдан Хмельницький передав булаву, намагаючись зберегти владу в родині. Розуміючи, що син “молодий і до влади незрілий”, віддав його в опіку своєму писарю та помічникові Іванові Виговському. З діалогу Валентія Босаковського з козаками читач дізнається про історичні факти, зокрема викуп Виговського: “– Виговського покійний Хмель у татарів за сиву кобилу купив” [5, 234]. Адже з історії відомо, що Іван Виговський походив із шляхетського роду, гербу Абданк; його батько Остафій був власником Гоголева в Київщині. Іван Виговський учився в Київській академії, потім вступив до кватерного війська й дослужився до ступеня поручника; далі пішов до уряду. У битві на Жовтих Водах був ранений і потрапив у татарський полон. Хмельницький викупив його з неволі й доручив вести писарство [1]. У 1657 році на раді в Чигирині І. Виговський був обраний гетьманом, а згодом і на раді в Корсуні. Новообраний гетьман мав великі наміри відірватися від Москви, але без єдності українців це було неможливо. Роз’єднаність на той час була на всіх соціальних рівнях верств суспільства: боротьба гетьманства, простого населення та козацтва, старшин і простого козацтва. У творі оцінку діяльності подій роблять самі герої. Так, під час перебування в шинку козаків, що є зав’язкою твору, автор відповідну увагу надає палкому діалогу, полілогу козаків. Треба зазначити, що персонажі не належать до тих, хто вирішує долі держави та впливає на політичні процеси. Приїхавши від гетьмана, козак Журба розповідає про події, що “сталися від несподіваної смерті покійного Богдана Хмельницького. Як то козаки не могли погодитися, кому гетьманом бути, і як Пушкар збунтувався, і як царські люди каламутили воду, щоб Україну під свою владу прибрати. Що ж мав тоді робити Виговський? З крицями та поляками на царя пішов, побив його під Конотопом, а з поляками в Гадячі замирився. Київське Браславське й Чернігівське воєводство дістало волю, вони стали окремими незалежними князівствами. А раз ті три воєводства незалежності добули, то згодом інші землі волю дістали б. ... Та куди! Чорні духи свою роботу почали. Коверзують, троюдять, доносами до царя шлють, буцімто вони Юрася за гетьмана хочуть” [5, 229]. Зображуючи диспут у шинку, локальний простір автор розширює за рахунок відтворення політичних процесів, про які читач дізнається з полярних суджень козаків, відображає цілковиту роз’єднаність, оскільки козаки виступали і за гетьманування сина Богдана, адже “він Богданова кров”, і за Івана Виговського [5, 229]. Богдан Лепкий навмисно не називає прізвищ, тим самим намагається узагальнити зображувану історичну ситуацію, адже в той час Україна політично шукала порятунку, метаючись на всі боки між Польщею та Росією. Польське походження Івана Виговського, підписання гадяцького постулату призвели до виступу спочатку об’єднаного Івана Безпалого з царським військом, а згодом до виступу, що закінчився перемогою Івана Сірка. У жовтні 1659 року Івана Виговського було скинуто з гетьманства. У творі з уст Журби дізнаємося, що Брюховецький “нацькував, що буцімто Виговський хоче Хмельницьких їх насліддя позбавити, що мільйон талярів, закопаних

покійним гетьманом, відкопав і розтратив, що він шляхтич, а не козак.... І добряга Івась повірив Брюховецькому, підбурили Січ і хороброго, але палкого, Сірка підняли і таку пожежу роздули, яку й угасить не легко” [5, 230]. Далі розповідь Журби стосується Барабаша, Цицюри, Сомка і Золотаренка, оскільки “їм також булавою запахло” [5, 230]. Ідеться про заколот у вересні 1659 р., де проти гетьмана Івана Виговського виступили ті, що підтримували Московського царя, оскільки дійсно багатьох лякав страх нового союзу з поляками. Невдоволення змусило Івана Виговського зректися гетьманської булави на користь Юрія Хмельницького. Чи не останню роль у цих подіях відіграла Січ на чолі з Іваном Сірком.

З розповіді Журби читач дізнається про трагічну загибель Юрія Немирича, якого “...під Світільневом, між Биховим і Кобицею допали. Сплячого на шаблях рознесли, на шматки порубали” [5, 231]. Автор дотримується історичної правди, оскільки персонаж твору Журба не вказує, що руками Цицюри було вбито Юрія Немирича, а завдяки намовлянням ціцюрівців та підбуреної черні: “До них пристала чернь, бо її підняти не важко. “Панів б’ємо” – казали, і вона йшла, безтяменна” [5, 231]. У цьому “невласно-авторському” відступі простежується суголосність подій доби Руїни та революції 1917 року, про наслідки якої автор був обізнаний. Мова персонажа суміщається з авторським голосом: “Так загинув чоловік гідний і вчений, один із тих, що могли Україну поставити на ноги” [5, 231]. З історії відомо, що великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, один з найбільш освічених серед шляхти, що науку добув у Голляндії, Оксфорді, Кембріджі й Парижі, пробував сили в літературі і віддався дипломатії; спершу аріянин пізніше вернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирини і став дорадником гетьмана. Про Тиміша Цицюру відомо, що він походив з Переяславщини, а з 1658 р. був Переяславським полковником. Спершу підтримував гетьмана Івана Виговського (допоміг йому 1659 р. розгромити московське військо під Конотопом), згодом підготував повстання проти нього і вів промосковську політику, бажаючи здобути собі гетьманство. Історики припускають, що саме він був організатором вбивства Юрія Немирича. Пізніше, у 1660 р., брав участь у поході московського воєводи Василя Шереметева проти Польщі (як наказний гетьман, що керував лівобережними полками). Після поразки Шереметева під Чудновом покинув його і приєднався до Юрія Хмельницького й поляків; однак поляки вивезли його до Кракова. Після звільнення Цюцюра повернувся до Переяслава, звідки його вислано до Москви, а 1667 – до Сибіру.

Автор порушує проблему боротьби за булаву, коли запорізькі козаки підтримали кандидатуру Юрія Хмельницького. Почалася справжня руйнація України. Польський король Ян-Казимир уклав зі Швецією Олівський мир, заручившись підтримкою кримського хана, виступив на Україну. З півдня рушив Кримський хан. Юрій Хмельницький здався королю, змушений був поновити Гадяцький постулат. Москва не сприйняла зради Юрія Хмельницького, на території України знову почалася запекла боротьба, але вже між Якимом Сомком, Василем Золотаренком, а пізніше на арену виступив і Іван Брюховецький. Проти Юрія знову виступили запорозькі козаки й змусили його зректися булави. Так Україна стає розчленованою між Сомком та Тетерею, проти цього знову виступила Січ. З 17 січня 1664 року гетьманська булава перейшла до рук Івана Брюховецького. Ці події виступають історичним тлом твору,

про які читач дізнається з диспуту козаків у шинку та внутрішніх монологів головного героя Валентія Босаковського, що є прямою експозицією сюжету.

Головний герой твору Валентій Босий-Босаковський, прізвище якого точно відбиває його становище, протилежне його шляхетському походженню. Його політичні переконання на боці Виговського і тих козаків, хто дбав про розвиток та незалежність України будь-якою ціною, навіть союзом з Польщею та Туреччиною. Про це свідчить не тільки його поведінка, а й думки, що передає автор: “Босаковський вийшов від шинкарки сумний, як осіння ніч”. Він і раніше чув про всілякі погані вісті, які доходили до їхнього сотенного, як автор каже “глухого городка”, але Журбі він вірив. Валентій Босаковський із уболіванням та сумом розмірковує над політичними процесами: “Україна в огні і крові”. Саме монолог Валентія втілює гуманістичну позицію автора, який засуджує “каїнський” вчинок Цицюри: “Всяке у нас бувало, але такого ще не було!” [5, 237].

Спочатку головний герой постає перед читачем як бовтун та дурень: “Сотенні товариші любили його, збіднілого шляхтича, за жарти, побрехеньки й вигадки всілякі, до правди не подібні” [5, 238]. Автор наголошує на неосвіченості та недалекоглядності українського простого козацтва, адже “скільки намагався Босаковський промовити їм до серця, сміялися або зчиняли бешкет” [5, 238]. Розумна, досвідчена, шляхетна людина криється за таким собі дурником. Про агресивність козацтва до шляхти свідчить монолог Валенсія: “Який народ! Тут тільки божевільним будь або дурного вдавай, а розум показувать не смій, бо вб'ють. Маєш бути такий дурний, як усі. Це їх рівність” [5, 238]. Валентій Босаковський не належить до тих козаків, які намагалися більше добра привласнити, у змалюванні персонажа велике значення відіграє одяг, наприклад, каптан “ледве купи тримався”: “Порубаний був і позшиваний від гори до долини” [5, 247]. Його порядність, чистоту помислів підтверджують вчинки. Так, перебуваючи біля Богдана Хмельницького, “...другий на його місці пригадав про свої заслуги, а він про себе навіть словечком ніколи не писнув” [5, 242]. Про його винятковість говорять і портретні характеристики на початку твору, де втор зазначає, що “...ціла його поява була настільки дивна і незвичайна, що хто його вперше побачив, то не знав, чи боятися того чоловіка, чи сміятися з нього” [5, 223]. Сміх викликали високий зріст, “закарлючений довгий ніс”, “вус, як у сома”, і головне неоднаковий колір очей “одне пивне, а друге зеленкувате” [5, 223], що цілком відповідають характерові головного героя, адже карі та зелені очі найчастіше в холериків. Також існує думка, що кароокі люди замкнуті в собі, а зеленоокі – стабільні, рішучі, зосереджені й терплячі.

Подальший розвиток дії становить знайомство головного героя з Борисом, що шукав свою кохану Марусю Богатківну, яка пропала під час виконання доручення “старої гетьманихи” (дружини Виговського). Вирішальним у подальшому розвитку дії є звістка про втечу гетьмана Івана Виговського. Зав'язкою сюжету є рішення Валентія Босаковського разом з Борисом вирушити в дорогу спочатку до Білгорода та Білої Церкви, а звідти – до Сміли й Чигирини. Надалі саме мотив шляху визначає подальший розвиток сюжету, є характерним авторським прийомом, який надає можливість ширше описати проблеми суспільства, узагальнити їх, розкрити характер головного героя, його внутрішню індивідуальність, зрештою, мотив дороги є концептом

руху всієї України. І якщо мотивацією подорожі для Бориса є особистісні чинники – визволення коханої, то для Валентія – патріотичні, оскільки своєю місією він бачив урятування України.

У другій частині твору автор з різних часопросторових позицій творить образ головного героя. Так, завдяки ретроспекції постає бідне дитинство Валентія Босаковського в шляхетському маєтку. У родині Валька, що по материній лінії походила з “сенаторського коліна”, було одинадцять дітей, з них чотири хлопці, Валько був найстаршим. Скрута змусила піти з батьківського дому спочатку до одного вельможі. Палкий нором, лиха вдача призводить до того, що він покидає маєток: “Валько душею кривити не міг. Правду в очі рубав, а люди правди не люблять. Незлюбили і його, а він не любив і їх” [5, 317]. Після тяжких поневірянь Валентій надягає маску блазня: “Тоді-то і лічину на себе натягнув. Бо мусив. Бачив, що без того жити не можна” [5, 317].

Подальший розвиток дії відбувається через різноманітні ситуації. Так, першою зупинкою подорожі став хутір, де мешкав Улас з родиною – сімома синами, що повернулися “порубані та постріляні з-під Конотопу” [5, 253], невісткою, дружиною, челяддю. Характер Валентія розкривається під час зустрічі з харцизами. Він інтуїтивно відчував небезпеку, підозріло звернув увагу на переодягнутого в монахиню ворога; Босаковський уважний і небайдужий. У бою поведив себе, “мов тигр”; маючи військовий досвід, організацію оборони бере на себе. Валентій відважний та рішучий, він їде визволяти полонянок від харцизів, отримує тяжке поранення, але незважаючи на рани, відчуття щастя переповнювало головного героя: “Його розпирала радість, що несподівано став хуторові у пригоді” [5, 272]. Серед знатних українських жінок, за звільнення яких харцизи намагалися одержати значний викуп, була Олена-Степанида Нечаєва, молодша дочка Богдана Хмельницького. З історіографії відомо, що вона була дружиною Івана Нечая. Під час облоги Бихова Степанію разом з чоловіком взято в полон і заслано до Тобольська, але після підписання Андрусівського перемир'я Івана Нечая звільнено разом з родиною в 1667 р. Трансформуючи реальні історичні факти, уміло вплітаючи в художню тканину твору реальну історичну особу, автор акцентує увагу на трагізмі ситуації, показуючи беззахисність відомої історичної особи, що колись належала до верхівки влади. При зустрічі з Оленою автор наділяє Босаковського новими, не властивими досі, романтичними рисами; його закоханість та давнє приязне ставлення видають вчинки, що супроводжувалися розсіяністю: “Випрямився, подався кроком назад, обличчя його стало не те, що було перед хвилиною, здивування, непевність, радість промайнули по ньому, він стрепенувся, і підбіг і крикнув не своїм голосом”. Героя вперше турбує вигляд – одяг, зачіска: “Соромився своїх неслухняних вусів, свого полатаного лоба...”, його поведінка нагадувала поведінку київського “спудея перед співом...” [5, 281]. Для Олени Нечаєвої, дочки самого Богдана Хмельницького, що опинилася “...у хуторі незнайомих людей, без челяді, без грошей, тільки в тім, що на собі має...” [5, 288], Валентій є лицарем, рятівником, їй не йшло на віру, що “...доля опікуна післала, єдину людину, що вона знала з давніх кращих часів” [5, 288]. Завдяки часовим екскурсам Олени в минуле ми дізнаємося про перебування “смішного Валька” на Січі. Маленькою Олена боялася

і його вусів, і оселедця, і шаблі, і неоднакової краси очей... “і треба було чимало часу, заки зважилася потягнути його за ті вусиська і сказати: – Який смішний Валько!” [5, 289]. Босаковський грався з дівчиною, “за кожним разом щось нове вигадував, а батько після походів все про нові його подвиги розказував”. Тільки звикнути Олена не могла до його аристокритизму, він наче рицар: дякував, встаючи зі столу, руки жінкам цілував [5, 289].

Не знімає Босаковський маски і на Січі: “Хоч рубака першої міри, сміливий, як чортяка, хитрий, як Одисей, а сильний, як Голіят, не те полку, а навіть сотні не дістав” [5, 317], оскільки все з насмішками про нього говорили, “хоч яке лицарське діло зробив” [5, 317]. Єдиною втіхою для Валентія була молодша донька Богдана Хмельницького Олена-Степанида. І цілком не випадково, що їде з двору Валентій після одруження дівчат, дочок Богдана Хмельницького – Олени та Катерини: “Тоді й “смішний Валько” також із Суботова пішов” [5, 317]. Богдан Лепкий зосереджує увагу на психологічному конфлікті, зазначаючи, що з новою раною пішов Валентій: “Але тим разом не на тілі, а на душі. Сміхом її гоїв” [5, 318]. Зображуючи портретні та поведінкові характеристики Олени Нечаєвої, автор порівнює її з античними богинями та Християнською Мадонною. На противагу своїй сестрі Катрі, Олена була тихою та скромною. У змалюванні портретних рис автор зазначає: “Уста малі, не скорі до сміху”, а очі “великі й сині, як фіалки” [5, 277]. Від матері успадкувавши тиху вдачу, була доброю та м’якосердою, усім допомагала: “Кому і коли тільки щось доброго могла зробити, робила, але, борони Боже, щоб дякувати їй за це” [5, 280]. Богдан Лепкий узагальнює образ Олени Нечаєвої, підносячи його традиційно до багатостраждального образу України, оскільки “за всіх терпіла, всі болі в своє добряче серце брала” [5, 280]. Кохання до Олени є чимось надзвичайним і божественним, саме воно надалі дає Валентію Босаковському міцне душевне опертя. Допомога Олени-Степаниди Нечай у поверненні до чоловіка, а також пошук Марусі Богатківни слугують мотивуючими чинниками подальшої подорожі.

Якщо Валентій Босаковський сповідує гуманістичні цінності, то антигуманними рисами наділяє автор польського пана Фалдовського. Цілісний образ Фалдовського розкрито через вчинки та завдяки часовим екскурсам у минуле його дворецького, слуги Луки, Палажки та ін. Символічного значення набувають лови – це, по-перше, призначення замку, куди приїздили запрошені паном: “І тоді в мисливському замку гучно було і бучно, бо Фалдовський любив забавитися широко, а гості його також”, а, по-друге, спосіб життя самого Фалдовського. Вони характеризують його вчинки, що нагадували більше полювання на красивих жінок, які були необхідним атрибутом свята. У мисливському замку, “острові розкоші”, як називав його Фалдовський, захована Маруся Богатківна, наречена Бориса. Дворецький, що служив ще за часів старого пана згадує: “На яку жінку або дівчину оком кинув, та вже пропала” [5, 350]. Маруся Богатківна “стає жертвою свята”, свого часу така доля спіткала наймичку Палажку.

Фалдовський – сильний, кремезний, у вчинках кровопивець. Він є уособленням справжнього демона, нечистої сили, що споріднює його з образом Маркури Пупаня, майстерно відтвореним Тодосем Осьмачкою в повісті “Старший Боярин”. Про нездоланність Фалдовського автор зазначає: “Його ні куля не влучає, ні шабля не

береться, бо він дитиною у зачарованих зелах купався і в неповинній крові” [5, 341]. Він мав необмежену владу на всій околиці, і “ніхто не смів супротивляться, бо на такого він або “наїзд учинив”, або при дорозі засівся і “право собі творив”. І було з ким, оскільки мав стрільців і гайдуків: “Одчайдушних смільчаків і жахливих горлорізів на десять миль в окрузі не було” [5, 341]. Не один раз в “жахливих пригодах” бували вони зі своїм паном, але завжди щасливо, “обвантажені кривдою, до лісового замочка верталися” [5, 341]. І наздоганяючи “хамське кодло” (Ф.) – Босаковського з полонянкою Марусею Богатівною, її нареченим Борисом та Палажкою, Фалдовський був упевнений, що щастя перемоги не відвернеться від нього і зараз, для цього він не бачив причин. Бойова сутичка Валентія Босаковського з Фалдовським, коли відбувається зіткнення різних поглядів, життєвих позицій, інтересів, є кульмінацією твору. Фортуна вперше відвернулася від Фальбовського. Дворецький, що з дитинства бавив свого пана, попросив дозволу поховати тіло. Порубаний, закривавлений Фалдовський, умираючи, попросив дворецького виконати останнє прохання – передати гроші Тетері, щоб “усе хмелеве кодло пропало”, адже Фалдовський ненавидів Богдана Хмельницького. Протягом життя, виношуючи ненависть до Хмельницьких, а разом з тим до всього українського – “козаків, гетьманщини, булави, він чекав нагоди помститися: “З усіма ворогами України накладав, щоб лиш їй вільною не бути”” [5, 352].

Найвища точка емоційного піднесення досягається автором наприкінці твору під час звернення головного героя з молитвою до сонця, що споріднює повість Богдана Лепкого з кращими зразками агіографічної та ораторсько-проповідницької прози давньої української літератури. Пейзаж, поданий автором через сприйняття героя, характеризує його психологічний стан, який передано за допомогою тропів: “густа, біла, як молоко, мряка”, лісок “бовванів”, як “осіння, чорна хмара”. Про віру Богдана Лепкого в перемогу добра над злом вказує зміна пейзажу: “...на горбі, за ліском” неопоступово змінюється з “сірого, фіолетового” до “зеленаво-синього” і нагадує морську воду. Незважаючи на криваву смугу, що палахкотіла, розширювалася, усе ж таки почало сходити сонце. Босаковський промовляє молитву за український народ та Україну і, промовляючи, змінюється сам: “Обличчя його прояснювалося й кращало. Він перероджувався і не той ставав, що був... Немов личина, яку довго носив, нараз зіснулася з нього й лежала на землі, під ногами”. Очі Босаковського “горіли палким внутрішнім огнем, а його високий лоб променів загравою сходячого сонця...” [5, 357]. Символічною є розв’язка твору, де головний герой звертається до сонця, як до Бога. Коли в Україні панувала зневіра і відбувалася руйнація християнських цінностей, залишається в людей тільки віра. Звернення до сонця започатковано ще з часів язичництва. У міфології сонце – це символ зрячості, схід сонця – пробудження від темряви, ночі, що є своєрідними синонімами зла, неправди. З першими променями сонця, за повір’ям, щезають злі духи. Промовляючи молитву за Україну, Босаковський вірить у перемогу справедливості, милосердя.

Існує думка, що великий вплив на Богдана Лепкого мали ідеї історика В’ячеслава Липинського про навернення спольщеної шляхти до рідної нації, з яким Богдан Лепкий познайомився у Кракові (1907 рік). За твердженням Романа Горака, “...сам Липинський був втіленням того, що проповідував” [4]. У своїх працях “Наше

становище на Русі-Україні”, “Шляхта на Україні”, “З минулого України” він уперше в польській історіографії дав позитивну оцінку діяльності Богдана Хмельницького. Варто зазначити, що політичні погляди Липинського суголосні з історіософською концепцією самого Богдана Лепкого, що майстерно передана через думки, монологи Валентія Босаковського. Його прототипом міг бути Липинський, адже, як і В'ячеслав Липинський, Валентій походив з польської аристократії, у молоді роки став українцем, але ментально й культурно залишився поляком. Оригінальність ідеї, що наскрізною лінією проходить через увесь твір, є піднесення концептів “еліта” і “державна” та протиставлення їм ідеологічного концепту “народ”. І якщо українські мислителі початку ХХ століття у своїх поглядах головну роль відводили “волі”, яку часто розуміли як “сваволю”, то В. Липинський віддає перевагу “дисципліні”. У творі концепції гуманізму, переваги закону і порядку, дотримування єдності під керівництвом обраних, досвідчених гетьманів, втілює головний герой Босаковський, який неодноразово “...крізь сльози..., крізь гіркий плач” звинувачує простих козаків у байдужості: “Буйний та бійкий ви народ, нема що казати! А чи буде Україна, чи ні – нехай журиться Барабаш і Цицюра. Яюсь воно буде!... поріжуть ваш край, розпанахають, пошматують, або вам що?.. Яюсь воно буде! А далі як заклик промовляє: “...схаменіться, поки ще час!”” [5, 233]. Патріотичними мотивами проінняті роздуми Валентія: “– Двір якийсь палять... Ріжуться і мордують, чорти б їх різали в пеклі та мордували. Це вони так Україну будують...” [5, 238]. У розмові з Помелом Босаковський розвиває свої політичні думки. Він вірить у досвідченого гетьмана, дорікає народові, оскільки “люди самі чортові в зуби лізуть. Мали свою державу, тільки тримай її, скріпи, уладжуй, – ні! То гетьман їм не до вподоби, то гетьманіча, то його вус, то її спідниця. Гетьман не п'є, а гетьманіча не лається. Алексія їм подавай! Бо любіший для них чужий кнут, ніж своя булава. Такий народ!”. Натомість Помела відстоює інші погляди. Він не звинувачує народ, а порівнює його з плесом, бо, “...якщо кинеш камінь, то сколишеш його. Винні ті, що нашу воду колотять і коло мутять. На них ти в першу чергу нарікай. На тих, що за булаву деруться, і на їх прислужників і наймитів. Народ – стихія, а вони, чорні духи, вони всьому злому причина” [5, 345]. Критики в образі Босаковського побачили “український варіант знаменитого Дон-Кіхота” (М. Ільницький) або “запізнілий образ українського Дон Кіхота” (Р. Горак). На нашу думку, Богдан Лепкий пропонує власну інтерпретацію образу Дон Кіхота, яка суголосна поглядам німецького естета, філософа і белетриста Фрідріха Бутервека, німецького романтика А. В. Шлегеля, французького історика Сисмонді, які в славнозвісному лицарі вбачали передусім “героя-ентузіаста”, друга людства. Валентій Босаковський, як і Дон Кіхот, – символи віри людини в добро, прагнення до краси, перемоги ідеалізму над практицизмом.

Література

1. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський [Електронний ресурс] / О. Апанович // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К. : Либідь, 1993. – 288 с. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/apanowicz/wyhowski.html>.
2. Бахтин М. Форми времени и хронотопа в романе [Электронный ресурс] / М. Бахтин. – Режим доступу : <http://philologos.narod.ru/bakhtin/hronotop/hronotop10.html>.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
4. Горак Р. Трагедія Богдана Лепкого / Р. Горак // Дзвін. – 1990. – № 10. – С. 71–86.
5. Лепкий Б. “Крутіж” : [історична повість : літературно-художнє видання] / Б. Лепкий // Вибрані твори : [у 2-х т.]. – Тернопіль : Збруч, 2006. – Т. 2. – С. 223–359.
6. Литвиненко Т. “Прокленуть мене нині, але завтра благословити стануть” (Образ Мазепи в однойменній пенталогії Б. Лепкого) / Т. Литвиненко // Дивослово. – 1998. – № 9. – С. 11–13.
7. Литвиненко Т. Історіософські аспекти пенталогії “Мазепа” / Т. Литвиненко // Слово і час. – 1997. – № 11–12. – С. 31–32.
8. Мисик Ю. Рідня Богдана Хмельницького в Білорусі [Електронний ресурс] / Ю. Мисик // Соціум : альманах соціальної історії. – Вип. 4. – С. 189–192. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/socium/4/10.pdf>.
9. Пронкевич О. “Дон Кіхот” : роман-міф-товар / О. Пронкевич. – К. : НаУКМА4 Аграр Медіа Груп, 2012. – 197 с.
10. Ромащенко Л. Жанрово-стильовий розвиток сучасної української історичної прози : основні напрями художнього руху / Л. Ромащенко. – Черкаси : Вид-во Черкаського держуніверситету ім. Б. Хмельницького, 2003. – 388 с.
11. Шакиров С. М. О смысловой парадигме мотива дороги в русской лирике XIX–XX веков [Электронный ресурс] / С. М. Шакиров. – Режим доступа : http://www.lib.csu.ru/vch/2/2001_01/002.pdf.

Анотація

Особливе місце у творчому доробку Богдана Лепкого посідає цикл історичних повістей про гетьмана України Івана Мазепу. У статті проаналізовано специфіку зображення історичних подій у повісті “Крутіж” і художнього перетину правдивих фактів із авторським домислом, а також досліджено сюжет твору та особливості моделювання образу головного героя Валентія Босаковського, що походив з польської шляхти. Події твору “Крутіж” розгортаються за часів гетьманування Юрія Хмельницького, але реальні історичні особи не вплетені в художню канву твору. Головний герой є вигаданою особою, що дає можливість віднести повість “Крутіж” до історико-художнього типу творів.

Ключові слова: історична проза, історична повість, образ, вимисел, домисел, художньо-історичні, історико-художні, історичні художньо-документальні твори.

Аннотация

Среди украинской исторической прозы Богдана Лепкого чаще всего предметом исследования становился цикл произведений, которые посвящены деятельности украинского гетьмана Ивана Мазепы. В данной статье проанализировано специфику изображения исторической правды и авторского вымысла, исследован сюжет произведения, особенности моделирования образа главного героя Валентия Босого-Босаковского, который был выходцем с польской шляхты, принадлежал знатному роду, во время войны под предводительством Богдана Хмельницкого перешел на сторону гетьмана. Характерно, что, несмотря на наличие реальных исторических фактов, главным героем является вымышленный образ, что дает право относить произведение к историко-художественному типу.

Ключевые слова: историческая проза, историческая повесть, образ, вымысел, домисел, художественно-исторические, историко-художественные, исторические художественно-документальные произведения.

Summary

The series of historical novels devoted to Ukrainian hetman Ivan Mazepa takes a special place in Bogdan Lepsky's creative work. Both peculiarities of historical events description and specific features of historic truth with the author's conjecture in the story “Whirlpool” have been analyzed. The plot of the story

and the characteristic features of the protagonist's image called Valentine Bosakovsky, who comes from Polish nobility, have been also researched. The events in "Whirlpool" took place during Yuri Khmelnitsky time but real historical people have not been involved in the plot of the story. The main character is an imaginative person that allows us to consider the story "Whirlpool" the historical fiction type of works.

Keywords: historical prose, historical novel, image, imagination, conjecture, historical fiction, historical documentary fiction.